

Misgər Məmmədov
ADU

TƏKRARIN PSIXOLINQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *üfiqi assosiasiyalar, koqnitiv istiqamət, semantik əlaqə, təkrar, linqvistik şərait*

Key words: *horizontal associations, cognitive direction, semantic relation, repetition, linguistic situation*

Ключевые слова: *горизонтальная ассоциация, когнитивное направление, семантическая связь, повтор, лингвистическое обстоятельство*

Təkrarlar stimül olaraq dildə assosiativ duyumu həm genişləndirir (üfiqi assosiasiyalar – ağ çiçəklər ağ əllərdə ağ atəşə dönür) həm də dərinləşdirir (şaquli assosiasiyalar)

Zirvəsən –

Zirvəyə qalxan çıxıram.

Ucalıq eşqiylə

Dağa çıxıram (N.Xəzri. Ucalıq eşqi).

Poetik mətnin arxitektikasını təşkil edən təkrarlar stimül rolunu oynamaqla assosiasiyaların hər iki növünün canlandırılmasına səbəb olmuşdur. Birinci halda rənglərin assosiasiativ duyumu təkrarın koqnitiv konseptual imkanlarını genişləndirmiş, ağ rəngin nüansları, ağ işığın spektirdən keçərək rəng çalarları alması, təkrarın linqvistik uyarlıqda dinamizmi təkrarın linqvistik motivləşmə göstəricisi sayıla bilər. Təkrarın obrazlı assosiyalar çoxluğu stimullaşdırması bədii, poetik davranışlar üçün çox böyük potensialdır.

Üfiqi assosiasiyada assosiasiyaların zənginliyinə səbəb həmçinin təkrardan yaranmış metafora “ağ” yaradıcı, törədici rola malikdir. Assosiativ semantik çalar təkrarı metaforlaşdırır. Semantik assosiativ zənginliyin informasiya dayacağı obrazların emosional başlanğıcı ilə əlaqədardır ki, bu da ifadəli verballaşma ilə bağlıdır. Obrazların emosionallığı assosiativ zənginlik üçün informasiya mənbəyi olmaqla həm də təkrarın koqnitiv əsasını motivləşdirir. Təkrar yenidən adlandırma deyil, lakin təkrar kontekstdən asılı olaraq zaman və məkan fərqi malikdir. Təkrar nəticəsində “ağın” semantik-assosiativ əlaqələrindən istifadə etməklə ondan konseptual metafora formalaşdırmaq olur, linqvistik təhlilin bu perspektivindən aydın olur ki, təkrar vasitəsi ilə konseptləşmiş metaforlar assosiativ əlaqələrin zənginliyi nəticəsində siyasi diskursun cazibədarlığını artırır. Assosiativ əlaqələrin zənginli-

yə üfiqi, şaquli olmaqla həm də azad assosiasiyalar təkrarın nəticəsi olaraq çox da böyük məna yükü daşımadan diskursda özünü biruzə verir.

Assosiativ zənginlik təkrarda məqsəd sözün digər elementləri (və bəlkə də sinonimlik sırası) ilə birləşərək koqnitiv istiqaməti müəyyənləşdirə bilər. Assosiativ əlaqələr məqsəd sözün işarə çoxluğunu yaradır, təkrar vasitəsi ilə linqvistik qiymətləndirməni (ağ çiçək, ağ əl, ağ atəş) semantik interpretasiyası göstərir ki, ağ təkcə formal, zahiri əlamətə işarə deyil, həm də mahiyyətə istiqamətlənmiş koqnitiv hərəkətdir.

Təkrarların yaratdığı assosiativ əlaqələr koqnitiv istiqamət üçün ikili funksiyanı həyata keçirir, o həm əlaqələrin zahiri zənginliyini yaradır, həm də mahiyyətin damla-damla koqnisiyasını istiqamətləndirir. Təkrarlar assosiativ duyum nəticəsində assosiasiyanın semantik obrazını dialektika nəticəsində formalaşdırmış olur. Bu idraki fəallıq koqnisiya üçün son hədd deyil və növbəti fəallıq, yəni şaquli assosiasiyalar üçün baza, potensiya və ya informasiya dayağı olur. Bəlkə də ona görə biz bəzən təkrarda təkrarsızlığı görürük, bu da təkrarın yaratdığı koqnitiv obrazın idraki səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Assosiativ əlaqələr təkcə formal əlaqənin yaranması ilə nəticələnmiş, o həmçinin semantik əlaqələrin yaranmasında stimül rolu oynayaraq anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bizim qeyd etdiyimiz “ağ” rəng stimül olaraq sonradan ağın keyfiyyət əlamətinə çevrilərək sifətin kateqorial mənasını daşımağa başlayır. “Ağ”-ın təkrarı zamanı əlavə semantik çalar qazanması onun mental proseslərdə konseptuallaşma zamanı özündə mədəniyyətdən gələn fərqi ehtiva etməklə ona tamamilə başqa məzmun verərək yeni anlayışın yaranmasına səbəb olur.

“Ağ Rusiya” rus inqilabından irəli gələn həm Çar Rusiyasını, həm daim qarlı örtülü olan “Ağ Rusiya”nın Qafqazlardan və Orta Asiyadan baxdıqda soyuqluq, vahimə, dağıntı kimi təsəvvürlərlə zəngin yeni anlayışla üzləşməli oluruq. Əgər Z.Freydə müraciət etsək “ağ” təkrar nəticəsində metaforlaşaraq aldığı sifət kateqoriyası psixi enerjinin daşıyıcısı kimi yaradıcı fəallığı motivləşdirərək ağ sifəti ilə bağlı semantik sıranın çoxluğuna səbəb olur. Təkrarlar zamanı emosional halətin yüksəlməsinə səbəb semantik sıranın çoxluğu təsir edir. “Ağ”la bağlı emosional halət yüksələrək coşğunluqla müşayiət olunur və assosiasiyaya nəticəsində yaranmış anlayışlar emosional hafizənin təsiri ilə təkrarlarda fonetik hadisələrin iştirakı ilə müşayiət olunur (səsin yüksəlməsi, intonasiyanın dəyişməsi) bu da təkrarın insanın müəyyən hadisələrə təhrikində davranışlarında müşayiət olunur (Mən sufi dərvişlərin nəğmələri). Təkrarın yaratdığı bu subyektiv-emosional sahə siyasi diskursda linqvistik ekspressiv vasitələrlə ifadə olunur.

Biz təkrarlarda assosiativ sıranın həm semantikaya istiqamətlənməsinin, həm də intellektual proseslərdən dil işarələrinə assosiativ sıralanmanın şahidi olduq. Əslinə qalanda assosiasiyaların yaratdığı bu davranış 3 səviyyədə təkrarı reallaşdırır. Birinci səviyyə linqvistik təkrar, 2) assosiativ təsir nəticəsində yaranmış semantik istiqamət (anlayışların yaranmasına meyl), 3) intellektin ekspressiv-subyektiv-emosional sahənin yaranması ilə nəticələnən linqvistik vasitələr. Qeyd etmək istərdik ki, təkrarlar vasitəsi ilə daxil olan stimulların siqifikativ strukturu intellektdən stimullaşan işarələrin semantikasına və strukturuna konkret şəxsi məna səviyyəsinə görə eyni deyil. Assosiativ sıra işarəvi görkəmdə oxşardır, lakin struktur etibarlı ilə fərdiləşib və mədəni dəyəri də özündə ehtiva edib.

Linqvistik assosiasiyalar assosiativ təfəkkürdə nitq assosiasiyalarının yaranmasına səbəb olur, lakin intellektual proseslərdə heç də həmişə assosiativ əlaqələr işarənin strukturunu ifadə etmir. İntellektual əməliyyatlar şəxsin koqnitiv zəminindən asılı olaraq formal assosiativ əlaqələrin alt qatında işarənin strukturu nöqtəyi-nəzərdən aşağı və ya yuxarı səviyyəli əməliyyatlar aparır.

Beləliklə təkrarlardakı assosiativ əlaqələr fərqli mədəni dəyərlərin konseptləşməsinə, anlayışların yaranmasında isə ümumi intellektual əməliyyatlarla yanaşı, həm də (yaşı, cinsi, sosial statusu, koqnitiv zəminindən asılı olaraq) işarə ilə onun strukturu arasında fərqli əlaqələrlə formalaşır. Semantikləşmə və koqnitiv proseslər heç də həmişə intellekt səviyyəsində üst-üstə düşmür, bunu anlama prosesi göstərir.

Məlum olduğu kimi “ağ”ın qiymətləndirilməsi onu təkrar edənlərin sayı qədər (ağ konseptinin məzmunu, ağ anlayışının məzmunundan genişdir) linqvistik qiymətləndirməsi semantik çoxluqla müşayiət olunur, bu da ona işarədir ki, “ağ”ın dərk edilməsinin sonsuzluğu predmetsizləşdirməsinin subyektivliyi ilə bağlıdır (Əlbəttə təkrara konkret şəxsi mənanın sınımmasını unutmaq olmaz!)

“Ağ”la bağlı təkrar ifadələr obrazlı – assosiativ dairəni əhatə edir. Ağ təkrarın yaratmış olduğu törəmələr, çoxalmalar təkrar törəmələr situasiyadan asılı olaraq genişlənə bilər, assosiativ şaxələndirir. Assosiativ – semantik emosional situativ şaxələnmə təkrarın koqnisiasının bazasını koqnitiv bloklarda genişləndirir, siyasi diskursa daxil edilən təkrar istifadələri üçün stereotipləşir. Təkrarlardakı subyektivlik stereotipləşdiyinə görə linqvistik reallıq daşımağa başlayır və siyasi diskurs istifadəsinin nitqinin pozitiv emosional dairəsi sabitləşir, təsir gücü artır. Təkrar nəticəsində yaranmış linqvistik reallığın pozitiv təsirləri assosiativ-semantik obrazın situativ qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır, çünki anlamı yüksələn xətlə inkişaf etməsinə emosional dil

pozitivliyə təsir edir (Emosionallığın idraki fəallığı motivləşdirdiyi psixoloqlara bəllidir).

Qeyd etmək istərdik ki, təkrarın baş verməsi ilkin neqativ münasibətə görə baş verir (Neqativ-yox, pozitiv-hə). Əgər ilkin müraciət hə (pozitiv) olsaydı, yəqin təkrara ehtiyac qalmazdı. Amma təkrarın başlanğıcı inkardan törənib və bu hal təkrarın koqnisiyasını düşünmənin ixtiyarına verməklə, təkrardakı koqnisiyaya şüurluluq mahiyyəti verir. Təkrarın yaranmasına səbəb olan “Yox” – “hə” binarizmi əksilik assosiyaları ilə bağlıdır [1, 206].

Təkrar zamanı yaranan assosiativ sıra təkrarın metaforalaşmasına səbəb olur. Təkrarın assosiativ sıraların köməyi ilə diskursda və ya yazılı nitqlə metaforlaşması birinci halda spontan, ikinci halda məqsədyönlü xarakter daşıyır. Təkrarın bu rolu linqvistik əməliyyatların aparılmasına təsir edir – ya metaforlaşmanın yaranmasına, ya da təkrarın aid olduğu hadisənin koqnitiv anlanılmasına səbəb olur. Hər iki halda dil reallığı mümkün olanın yəqinki son hədd olmadığını vurğulayır. Təkrar fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən bölünə bilən təkcədir və əgər o bölünürsə demək son həddi yoxdur və təkrarlar mümkün olanı koqnitiv prosedurlara daxil edirsə və əməliyyatlar dil reallığı ilə nəticələnirsə konteksti və subyektiv münasibəti təkrarın dairəsinə daxil etsək təkrarın koqnitiv proseslərdə linqvistik hüdudsuzluğa xidmət etdiyi bəlli olar. Təkrarın assosiativ sıra nəticəsində metaforlaşması ifadə edilə bilməyən semantik obrazı dil reallığının köməyi ilə qeyd edilir, təkrarın assosiativ sıra nəticəsində yaratdığı dil nizami dil reallığını şərtləndirir.

Təkrarlarda assosiativ semantik metaforalaşma digər kateqoriyalara daxil olmağa linqvistik şərait yaradır. Semantik obrazın metaforlaşdırdığı bir kateqoriya digər koqnitiv sistem üçün linqvistik informasiya dayağı olur.

Təkrarlar koqnitiv proseslərdə topoqrafik rol oynayır.

Ağacın altında kölgə

Kölgənin altında torpaq...

Ağac öləndə kölgəsini aparacaq

Kölgə öləndə günəşi. (N.Kəsəmənli).

Kölgənin təkrarlanaraq yenidən formalaşması poetik nümunənin nizam düzülməsinin təşkilədiçi rolunu oynayır, həmçinin təkrarlar semantik obrazlaşmanın topoqrafik cizgilərini çəkə bilir, dildə minimum olmayan obrazlaşmanı dil reallığı vasitəsi ilə gerçəkləşdirir. Dildən semantik obraza qədər olan məsafə təkrar vasitəsi ilə kommunikativləşdirilir. Təkrarlar dil reallığının kriteriyasına çevrilir. Təkrarlar dil reallığı üçün forma rolunu oynamaqla yanaşı koqnitiv prosedurlarda topoqrafik funksiyanı yerinə yetirməklə şaquli assosiyasiyaların formal əlaqələrini yaradır.

Emosionallıq və ifadəlilik verbal kontekst yaradaraq linqvistik təkrarın kodlaşmasına təsir edir. Təkrarların cüt sözlərdən ibarət olması. Məsələn, qar kimi ağ, ağ, dümağ, birinci söz adətən “qar” kontekst funksiyası daşıyır məqsəd sözün “ağ”ın kodlaşmasını motivləşdirir. Məqsəd sözün əksilik, oxşarlıq və qarışıq (zaman və məkana görə) (məsələn, stol-stul, qış-qar) səbəb-məqsəd assosiasiyaları (lampa-işiq, çaxmaq-ildırım) kontekst sözdən asılı olaraq assosiasiyaların subyektin şüurunun zənginləyindən asılı olaraq törəmə bilir. İlk söz tanıma məqsədini həyata keçirir və tezarusda olan assosiasiyaları növünə uyğun olaraq əlaqəyə girir. İlk söz və məqsəd sözün ağ qar semantizasiyası kimi istifadə edilmiş qar kimi ağ inversiya emosionallığına görə ağ qar və ya qar ağdır sözündən psixolinqvistik potensialı daha geniş və zəngindir. Təkrarın konseptuallaşmasında məqsəd sözün təkrarın semantik çalarının koqnisiyasını motivləşdirir.

“Qar kimi ağ” təkrarından qarın fiziki və struktur əlamətləri müqayisənin hesabına semantikləşməyə səbəb olur. Konseptləşmənin ilkin kodlaşması zamanı qar sözünün sensor əlamətləri ehtiva olunur, lakin konseptual fəallıq cümlə yaradıcılığı ilə nəticələnmərkən onun semantik kodlaşması da yaranır və funksionallıqla ifadə olunur. Fiziki və struktur kodlaşma qar sözünün özündə ehtiva etdiyi ağ keyfiyyətinə sifət kateqoriyası verərək ona dayanıqlı semantik məzmun vermiş olur, qarın ağılığı, həm də qarın atributlarından birinə çevrilir. Təkrar nəticəsində sensor obrazlar fəallığın nəticəsi olaraq uyğunlaşır – görmə obrazı eşitmə obrazı ilə birləşərək mənalandırılır – anlanılır. Ağ virtual obrazı qar real obrazı ilə birləşir və ağılıq qara aid edilir, bəlkə də ağın ən yaxın məna ölçülərindən biri olur. Təkrarın “qar kimi ağ” forması həm də stilistik üslub olan müqayisə ilə həyata keçirilir.

Stilistik üslub vasitəsi ilə ifadəlilik əldə edən təkrar kommunikativliyin tərəfinə çevrilir və anlamı təmin edir.

Stilistik vasitələrin təkrarlarda istifadə edilməsi cümlə yaradıcılığında emosionallığı artırır, emosionallıq isə yaradıcı fəallığı stimullaşdırmaqda hissi idrakin rolunu artırır.

Misaldan görüldüyü kimi təkrar iki şey arasında təsəvvürlərin əlaqəsini yaratmağa xidmət edir. Təsəvvürlər arasında əlaqə həm də nitqin təşkili səviyyəsində rabitəliliyi təmin etməklə cümlənin linqvistik anlanmasını şərtləndirir.

Belə təkrarlar stimulların sadə təkrarı olmayıb kommunikativ xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Təkrarların ehtiva etdiyi emosionallıq və ifadəlilik sadə təkrarın təfəkkür tərəfindən formal, sadə emalı deyil, informasiyanı leksik mənalarda saxlayan, kontekstin təsiri ilə konkretləşən gah bir, gah da digər zamanda aktivləşən mənalardan təfəkkür üçün anlanılan edir.

Təkrarlar informasiyanın kontekstdən asılı olaraq konkretləşən məqamlarını cümlə yaradıcılığı üçün topoloji sistemə uyğun təşkil edir. Təkrarların belə prosedurları assosiyalarla müşayət olunur. Təkrarların assosiyasiyalara səslənməsi cümlə yaradıcılığında leksik-semantik bazanın genişlənməsinə səbəb olur. Təkrar vasitəsi ilə canlandırılan semantik assosiyalar sözlərlə inikas olunaraq təkrarın yaratdığı konseptə etnomədəni dəyər verməklə xarakterizə olunur.

Həmçinin təkrarlar assosiyasiyalar sırasının ilk komponenti kimi şüurdan sıxışdırılıb çıxarıla bilir, ona görə ki, bu sözlərin şüurda daha möhkəm əlaqələri var ki, onlar həm söz birləşməsi, həm də cümlələrdən ibarət hazır ştampları var. Məsələn, *“Bu adamdan qışda qar almaq da olmur”*, *“Qar adam”*, *“Çarın tacı”*. Bu nitq stereotipləri hafizədə hazır vəziyyətdə olur və nitq fəaliyyətində subyektin sintaktik sxemləri doldurmaq üçün fikirləşmə tələb etmədən istifadə edilən emosional dil vahidləridir.

Təkrarların topoloji sistemlərinin sintaktik sxemlərini oyatması eyni sintaktik tiplərin yaranmasına səbəb olur. Müstəqil sintaktik strukturlar təkrarın semantikasına uyğun, lakin qrammatik strukturları saxlamaqla qurulur.

Azərbaycanlıların mentalitetinə ağ rəngin qar predmeti ilə müqayisə vasitəsi ilə konseptləşməsi rusların ağ və qar arasındakı əlaqələrdən fərqlidir. Qarın rus mentaliteti üçün yaratmış olduğu assosiyativ əlaqə daha çoxdur, nəinki azərbaycanlının. Əgər azərbaycanlı üçün *“Əriyib suya dönərsən, axıb çaya gedərsən”* ifadəsi məlumdursa ruslar üçün qarla bağlı assosiyasiyalar çoxluq təşkil edir. Rus mentaliteti üçün qarın yaratdığı sinonimlik daha geniş və təkrarsız mental mahiyyət daşıyırsa, azərbaycanlı üçün bu konseptin sinonimik sırası elə də zəngin deyil. Qarın və ağın metaforik anlamlarının (məsələn, Ağ Rusiya) predmet dünyası da zəngindir və bu zənginlikdə xalqın varlığının tarixi-mədəni elementləri assosiyasiya olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla K. *Kitabi-Dədə Qorqud poetikasına giriş*. B., 2016.
2. Xəzri N. *Şeirləri və poemaları*. B., 2013.
3. Kəsəmənli N. *Seçilmiş şeirləri*. B., 2011.

Misgar Mammadov

Summary Psycholinguistic features of repetition

The article is devoted to the understanding of the sentence or reality through linguistic repetition. Under the influence of the repetition the stimulation of

assosiation in the individual consciousness stimulates cognitive processes which form the symbols of comprehended reality at the end.

Мискер Мамедов

Резюме

Психолингвистическое особенности повтора

Статья посвящено пониманию предложений, или реальной действительности через лингвистический повтора. Возбуждение ассоциации в индивидуальном сознании под воздействием повтора стимулирует когнитивные процессы, которые в конце осмысление формируется образы воспринимаемый действительности.

Rəyçi: fl.e.d., prof. A.Məmmədov

